

Õiguskultuur ja kuritegevuse kontroll

Prof Jüri Saar

Tartu Ülikooli kriminoloogia professor

1. **Kultuurilist lähenemist** sotsiaal- ja humanitaarteadustes XX sajandil on hinnatud sama fundamentaalseks muutuseks, nagu oli evolutsioonilise vaate tulek XIX sajandi bioloogiasse. Evolutsiooniline „pööre“ muutis ja struktureeris ümber kogu bioloogia; sotsiaalteadustes viimastel aastakümnetel toimuvat võib määratleda „kultuurilise pöördena“ (*cultural turn*) või/ja „semiootilise pöördena“ (*semiotic turn*). Üha enam on hakatud inimeste ja sotsiaalse keskkonna suhteid nägema läbi tähenduste ja kultuuriuuringutes kinnistus arusaam tähendusi loovast inimesest.

Kriminoloogia „pööre“ tähendab esiteks arusaama karistusõigusest ja selle teostamisest kui „omakandi tarkusest“ ehk vajadusest paigutada aines konkreetsesse ajalisse ja ruumilisse konteksti. Teiseks seda, et õiguskultuuri, kuritegude ja karistuste võrdlev uurimine kujutab endast eelkõige kultuuridevahelist tõlkeharjutust, kus saadakse rohkem teada nii enda kui ka teiste kohta. Ja kolmandaks kinnistub idee, et karistusõigus mitte ainult ei peegelda sotsiaalseid realiteete, vaid alati ka konstrueerib neid. Seega oleks tegemist nn tõlgendava (*interpretative*) lähenemisega, kus kuritegevusele ja selle kontrollile omistatakse kultuuriline tähendus ega vaadelda kultuuri pelgalt kui ühte kuritegevusega seonduvat faktorit.

2. **Õiguskultuuri** mõistet kasutatakse määratlemaks suhteliselt stabiilseid õiguslikult orienteeritud sotsiaalse käitumise viiside ja hoiakute mustreid. Õiguskultuuri identifitseerivad elemendid varieeruvad õigustekstidest (nt kriminaalkodeks), institutsioone kirjeldavatest faktidest (nt kohtunike arv ja nende määramise ning tegutsemise reeglid, õigusliku taristu, kriminaal-justiitsüsteemi ülesehitus ja funktsioneerimine) kuni formaalselt fikseerimata õigussfääris toimimise eripäradeni (nt politseimoraal, ametnike diskretsiooni ulatus kriminaal-justiitsüsteemis) ning elanikkonna karistuslike hoiakuteni (nt suhtumine surmanuhtlusse, karistuste ranguisse, kurjategijatesse). Kõige üldisemast aspektist vaadatuna kirjeldavad õiguskultuuri ideed, väärtused, ootused ja mentaliteedid, mis on seotud õigussfääriga. Nagu kultuur üldse nii ka õiguskultuur on see, kes me oleme ja mitte ainult see, mida me teeme. See tähendab, et pole võimalik välja tuua absoluutselt kõiki õiguskultuuri üksikelemente ja väita, et nende summa kokku ongi õiguskultuur, sest terviklik õiguskultuur kujutab endast alati midagi enam kui selle üksikkomponendid.

Oluline on selles kontekstis õigusteoreetikute Hans Kelseni ja Carl Schmitti vaheline vaidlus, kus esimene rääkis `puhta õiguse` teooriast ja teine õiguse ning moraalnormide ühisest väärtusbaasist. Õiguspositivismi esindanud Hans Kelseni (1881-1973) arvates on õigusnormid siduvad reeglid põhinedes teataval hüpoteetilisel baasnormil, põhinormil (*Grundnorm*), mille abil juristid kujundavad välja tervikliku, harmoonilise õigussüsteemi koos selle alaneva normatiivse hierarhiaga (normativism). Carl Schmitti (1888-1985) jaoks tugineb õigus kultuurispetsiifilisele väärtuselisele baasile, mitte universaalsele põhinormile. Igal ühiskonnal on mingi vaimu ja maitse, kujutluse ja moraaliteadvuse vorm, mis võimaldab institutsioonidel, milline ka poleks nende päritolu ja vanus, seal toimida ja areneda ainult juhul, kui need vormuvad teatavate tüüpide järgi ning võtavad teatava suuna.

3. **Kriminaalõigus** ei näe kultuurilisest aspektist vaadatuna mitte seda, mis juhtub; vaid mis juhtub: ja kui seadus eri kohtades, eri aegadel, eri rahvastel on erinev, siis on erinev ka see, mida nähakse. Normidest kõrvalekalle on see, mida kokkuleppeliselt „tahetakse“ just niisugusena näha. Kultuuride/tsivilisatsioonide piires kasutatakse erinevaid kuritegevuse kontrolli meetodeid, mida teostavad erinevad institutsioonid, milles peegeldub kultuuride/tsivilisatsioonide unikaalne väärtusbaas.

Kultuuride väärtuselised baasdimensioonid (nt „identiteet“, „võimudistants“, „tõde“) leiavad kajastuse kuritegevuse kontrollis.

Ettekandes analüüsitakse tsivilisatsioonilis-kultuurilist varieeruvust järgmistes kuritegevuse kontrolli parameetrite lõigetes.

1. Karistamise legitimeeritus.

a. Õigusriiklikud baaspõhimõtted. b. Inimõigused. c. Kollektiivne vastutus.

2. Kontrolliv/karistav subjekt.

a. Ebavõrdsuse määr. b. Kontrolliprotsessi objektiivsus. c. Andeksand ja kahetsus.

3. Religioosne komponent.

a. Tegelikku religioonistamine. b. Pühaduse kaitse. c. Karistusõiguse positsioneerumine.

4. Karistamise eesmärgid.

a. Eesmärk või reegel. b. Õiguslik tõde. c. Tõde eesmärgina.

5. Humanistlik traditsioon karistamisel.

a. Inimese (elu) väärtustamine. b. Vägivaldsuse vähenemine. c. Dehumaniseerivad praktikad.

6. Kuriteo ohver.

a. Indiviid ohvrina. b. Ohvri „süü“. c. Ohver kui kollektiivne sümbol.